

Драгутин Паунић

РЖАН

Уредник
Зоран Колунџија

Драгутин Паунић

Р Ж А Н

ЛЕГЕНДЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

*Сенима браће
Александра и Душана
и сесїре Данице*

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Књигом *Ржан* Драгутин Паунић је живо разоткрио Јасеницу и њене људе кроз протицање дугог митско-предањског и реалноисторијског постојања. Она је, у ствари, допуњена и знатније проширена „Цоглава“ (Просвета, Београд, 1996) са 83 нових легенди, којима је још шире и потпуније обухваћена памћењска непрекидност најсредишнијег дела Шумадије, оног од Рудника, где почиње слив Јасенице, па до Великог Орашја, где се он завршава. А Јасеница је некако била предодређена за легендарну причу, јер су у њој (у Некудиму) боравили деспоти Стеван и Ђурђе, а на њеној је територији смрт задесила и деспота Стевана (у Стојнику) и деспотицу Јерину (на Руднику). У њој је неколико знаменитих светилишта (рудничко Никоље и Благовештење, Вољавча, Копорин) и знатан број развалина, селишта, манастиришта и црквишта, а на јасеничком подручју је рођен Карађорђе, на њему подигао Први српски устанак и у његовом Радовањском Лугу од кумовске секире главу изгубио. У јасеничкој области отпочела је новија српска ратничка историја, која је народ извела из трииповековног турског ропства, али се догодила и Ђакова буна, једна од првих у ослобођеној кнез-Милошевој Србији. Становници горње, планинске, Јасенице махом су пореклом динарци, а доње, равничарске – Косовци и Јужноморавци, што је учинило да се у њој остварило сусретно прожимање две различите досељеничке струје: епско-ратничке и лирско-радишне, а обе су у себи носиле древно митско наслеђе из словенске старине и преживљавале смутна догађања конкретне историје, што је погодно стварању и распричавању разноврсних легендских садржаја.

Паунић је бројним легендама (234) оповргао Чајкановићево мишљење да „легенда нема наш народ много“ и њима је открио и сачувао три слоја народне свести, заправо она који су неопходни за здрав и индивидуални и колективни дух једног краја и његовог живља. Слој прастари (налик на чудесна митолошка казивања о вилама, аждајама, змајевима и ђаволима), полупредањски (у коме се преплићу митска и повесна реч) и историјски (где наглашеније преовлађују стварне чињенице и жива стварност). Једном речју, у књизи су скупљена предањска казивања о необичним догађајима и чудноватим судбинама почев од доба Светог Саве па све до времена кнеза Милоша. У њој је реч о добрим и злим људима којима помажу или одмажу виле и змајеви; о многим знаним и незнаним личностима; о берићетним и гладним годинама, срећним и несрећним љубавима; о досељеницима, ратницима, хајдучима, мегданима са Турцима, болештинама и свакаквим животним згодама и удесима. Ту су приче о настанку назива појединих насеља, потеса, извора и распутица и о судбинама житеља који су на њима и око њих вековима опстајавали. Беза између завичајног тла и човека толико је чврста и животно нераздвојива, што и легенде из ове Паунићеве збирке добро потврђују, јер их је велика већина истовремено и о местима и о личностима, а има их двадесетак и о настанку појединих фамилија од имена њихових оснивача.

У њима се, наиме, помиње преко 150 разних географских појмова и насељених места, а најчешће, и као област и као река, Јасеница, потом Хасан-пашина односно Смедеревска Паланка и Кусадак, па Рудник, Космај, Азања, Кубршница, Селевац, Баничина, Топола, Цариградски друм. Од изванзавичајних атара ту су Косово, Дунав, Београд, Смедерево, а и петнаестак места из „Ерске“ и „Арнаутлука“,

са чијих се брда непрекидно досељавало у питома јасеничка села.

Безмало се сви догађаји и доживљаји и дешавају на широким просторима сеоских предела – у планини, шуми и пољу, међу житима, сенокосима и воћњацима или око извора, потока, река, вирова и воденица, док их је код цркава и манастира, на путевима и ћупријама, као и у кругу домаћинства, нешто мање. Доста се ретко шта догађа у затвореним градским и грађевинским објектима (тврђавама, дворцима, кулама, чардацима). Јунаци легенди се крећу у окружењу говеда, оваца, коља (готово увек турских), свиња и овчарских паса, али и у близини дивљег звериња. Живот се проводи тамо где су врљике и воденички вирови, где се мрак растерује лучем, а спава на асурама и поњавама. На домовима су рала и мотике, чаброви и ступе, ватраљи и машице. Људи на себи, и са собом, носе фесове и шубаре, вреће и бисаге, свирале и двојнице, силаве и јанцике, рите и закрпе. Ко је оружник, пробада копљем, витла сабљом, сече јатаганом и мачем, опрашује пушком и кубуром.

У јасеничким селима живе или њима пролазе знамените историјске личности које су одређивале судбину читавог српског народа. Из докосовског доба најчешћег су помена Свети Сава и кнез Лазар, из времена Деспотовине деспоти Стеван и Ђурђе а потом Јерина, што је и разумљиво, јер су они на подручју Јасенице имали седишта „власти“ на двору у Некудиму и у тврђави на Островици. Турски период означавају многи имени и безимени Турци од Сулејмана Величанственог до последњег башибозука, а с почетка XIX века – Карађорђе и кнез Милош, па Станоје Главаш и руднички Сали-ага. Иначе, водеће личности по броју помињања су Карађорђе и Деспот Стеван, док су остале, и српске и турске, знане само у ужој завичајној околини.

Али, јасеничке легенде знају и за мноштво неисторијских и незнатних ликова из народа од сваког узраста, занимања, социјалног положаја, друштвеног угледа и карактерних својстава. Ту су неименована кућна чељад, момци и девојке, земљоделници и чобани, путници и трговци, војници и ратници, Турци и хајдуци, попови и калуђери, господари и сиротиња раја. А чини се да је сувише и свуда Турака, што је и очекивано пошто је доњим крајем Јасенице пролазио Цариградски друм, на коме је њихова Хасан-пашина Паланка са палисадом, конаком, ханом и војном посадом, док су на њеном најгорњем делу Рудник и Островица, из чијих су утврђења владали најсилнији јаничари и дахије. Турци се махом понашају као осциони зликовци и зулумћари. Њихове паше, спахије, аге, сејмени и харачлије као да су заменили зла натприродна бића – але, змајеве и ђаволе – а која се такође јављају у неколико легенди у којима се васпоставља најдревније предањско време. И док је Свети Сава духовништвом надмудривао и побеђивао ђавола, Јасеничани су сабљама и пушкама бој били против Турака.

Готово свим јунацима Паунићевих легенди животни пут је веома мучан, а крај најчешће кобан јер се обично окончава неприродном, присилном смрћу. На њих се устремило доста насилних радњи и поступака, безбројних заповедања, нападања, потера, отимања и убијања, па они беспоговорно трпе или се бунтовнички одупиру. Нарочито Турци прете и наређују, насрћу и терају, батинају и камцијају, харају и глобе, руше и пале цркве и манастире, секу главе. Да би се спасили од злог удеса, Јасеничани се бране бежањем, скривањем или потезањем јатагана и кубуре или пак подносе невиђена злопаћења и страдања. У насилницима је сувише злоће, пизме и опаког карактера, па

пакосте, заједају, набеђују, сикћу, преконосе, мрзе, псују, изазивају сукобне распре. С друге стране, сасвим је мало прилика за радовање па се ретко у којој легенди весели, пева, игра и части. А све се доживљава у сталном добровољном или примораном поретку. Неко некуд, пешачки или јахаћи, полази, некуд одлази, којекуда друмује, закратко застаје и свраћа, па продужава незнано куд.

Невоље и несреће нису долазиле само од злих и сурових насилника, већ и од налета погибних природних стихија – сушевитих лета, провале облака, олујина и поплава. Погађале су тешке оскудице и гладовања, ужасне болештине и помори, ратни походи и нежељене сеобе. Наopakих година и дана било напретек, а никоме се није вредело ни молити ни пожалити. Отуда мало ко од главних јунака завршава ведро и победно, а веома често – гробом. Да би се легенда закоренила, и јесте потребан по било чему изузетно потресан и упечатљив догађај, неко судбоносно збитије које ће се дубље и дуже утиснути у памћење, а то је нечији кобан крај, обично ненадан и присилан. Зато се у Паунићевим легендама у 12 одсто наслова појављују речи гроб, гробље, споменик и камен (надгробни), 37 одсто их се завршава нечијом смрћу, погибијом, гробним местом, а знатан их број носи немиле наслове као што су Бесна река, Пусту Стојник, Црна црква, Зла вода, Губавача, Злошница, Проклетиња, Растрглиште, Јадиште и сл.

Нарочито зла коб сустиже „женску страну“, односно женске особе из патријархалног породичног круга, а које су главни ликови у двадесетак легенди. Осим високородних владарских жена – царице Милице, деспотице Јерине и кнегиње Љубице, ту су девојке, сестре, жене и мајке из убогих сеоских брвнара и колиба, око чијих су се изузетних судбина засновала легендарна причања, а готово сва са

трагичним исходом. Оне су скоро одреда пасивне трпљенице и беспомоћне страдалнице, којима заштите ниоткуда, а особито су худог удеса девојке. Тако је једну лепојку из њиве однео змај, док су се две сестре, купајући се, утопиле. Једна је девојка дигла руку на себе зато што јој је момак некуд нестао, друга што су страдала два младића који, трчећи према њој, до ње нису стигли, а трећу је убио остарели и ружни бег што није хтела да се уда за њега. Једну су Турци напаствовали и одвели у непознатом правцу, а неколико је од Турака обешчашћених монахиња пресвиснуло од туге или поскакало „у вирове и дубљаке“. И Туркиње прати опаки усуд – две су бачене у јасеничке вирове зато што су се окопилиле из љубавне везе са српским момцима, а була је напрасно умрла од бола за својим бегом кога је убио Станоје Главаш. А било је злосреће и од руку породичне чељадни: снаху је отровала заова, а мајку син. Сасвим је ретко да неми женски лик прати некакав већи успех и задовољство. Две сестре су подигле манастир и цркву, а друге три – цркву и чесму; мајка је спасила синове од кугиног помора; чобаница је заварала Турке и навела их да се подаве у јасеничкој мртваји; нечувено лепа девојка је добила од спахије њиву на дар...

Легенде које се односе на најстарија времена приближавају се одликама правих бајки, јер се у њима уз веродостојне временско-просторне околности јавља више баснословних појединости и слободног песничко-маштовитог казивања. Оне средњих и новијих времена кудикамо су историчније и овоземаљскије јер су претежно засноване на истинској животности стварности, тако да су се легенде из доба Карађорђа и кнеза Милоша, лишене невероватног и виших сила, скоро потпуно изједначиле са правим реалистичким причама, без примеса чудесних састојака и фантазијске тајновито-

сти. Такве легенде су, у ствари, краће приповедне творевине (преко 70 одсто их не прелази више од једне странице), а које су најближе оној усменој прози коју су браћа Грим назвали – саге. Паунић је јасеничке саге, сачуване у народном памћењу у целости или у деловима, у последњем тренутку сакупио, у данима када оне већ сасвим престају да колају Јасеницом и неповратно одлазе у тмину трајног заборавља. Тако је постао први и прави легендар јасеничког поднебља, о чијем ће сакупљачком и стваралачком подухвату сваки будући проучавалац легенди морати да искаже најпохвалније судове. Јер, Паунић није само пуки сакупљач и приређивач ове врсте усмене приповедности већ и њен језичко-стилски уобличитељ који ју је ауторски задахнуо својим топлим литерарним дахом. Он, наиме, није био „прост“ сабирач заосталих сирових и махом „искиданих“ предањских памћења која је добијао од преко три стотине казивача веома неједнаког причалачког дара, већ је приповедној шкртости и неумешности једних причалаца домишљато додавао своју неопходну језичко-књижевносну „надзиду“, док је сувишну и празну многоговорљивост других сводио на разбориту садржајно-стилску меру. Сваку је легенду, колико је то било потребно, запањивао својом литерарном вештином било уношењем мноштва затурених речи из старинског народног врела или скрајањем реченица по уједначеним, а у књижевном погледу вишим критеријумима. То се, поред осталог, посебно осећа на местима где је текуће приповеди казивача „пресецао“ уносећи у њих описе призора из природе или приказе телесног изгледа и моралних црта главних јунака. Тиме су јасеничке легенде задобиле обједињујућу и прочишћенију говорно-композициону линију и виши степен уметничке изражајности, па изгледа да су их, уместо многих, исказивала једна, исто надарена, причалачка уста.

Тако је Драгутин Паунић књигом *Ржан* сачинио драгоцену лектуру и за оне које претежно опчињава фантастика и тајанствена страна појава и за оне који више држе до стварних догађања и збивања, чиме је надопунио духовне празнине повећане дугим временом заборављања, а које је неко, одавно се очекивало, требало да надопуни. Учинио је то мудро и срећно, све испривавши језиком народским, с пуно правоважног књижевног изрицања, а првенствено за добит мештана земљописне дуљнице између Левча и Лепенице, на југу, и београдске Посавине и Подунавља, на северу. Јасеница је тако добила ново, старим причама подмлађено лице, своју истинску митско-поетску и повесно-конкретну слику и прилику у шестовековном распону од Светог Саве и кнеза Лазара до Карађорђа и кнеза Милоша, а српски народ још једно вредно колико скупљачко толико и оригинално ауторско дело.

Овом изузетном књигом садашња се Јасеница заувек сусрела са самом собом и са говореном, а сада записаном речју из сопствених давнина, свеједно да ли ћемо је звати легендом, предањем, скаском или етнолошком причом. Пошто легенда на латинском језику првобитно значи „*оно што треба читати*“, Јасеничани и житељи читаве Шумадије стекли су доиста једно по свему занимљиво усменим преношењем сачувано општеномодно штиво о догађајима, личностима и местима из свог широког завичајног поднебља, односно прворазредно сведочанство о свом историјском времену и етнографској, социјалној и културној средини. Читаоци са јасеничких обрежја и доља ваља да ово и овакво Паунићево предањско сачињење више пута прочитавају и са њим у трајном пријатељству сапостоје.

Радојко НИКОЛИЋ

Ржан

Неки газдаш из Маскара враћо се са краљевачког пазара у своје село. На једној забрдици код Шаторње стиже га ноћ те с главног пута скрете постранце, ка омањој брвњачи из које је светлос једва жужала. Уморан, позва домаћина и преноћиште поиска. Овај радо прими придошлицу, ал му пришапну да је у кући домаћица која је пре три дана на свет донела још једног мушкарчића.

Газда се смести у ћошак и поче да посматра около. Уз ватриште, на сену, лево и десно од породиље, тискала се гологуза дечица, све једно другом до увета. Недалеко од њи, на рабатном и климавом кревету даскару седео је сав у ритам и закрпама домаћин, једнако се вајкајући што од своје сиротиње пред госта нема шта да изнесе за вечеру.

Убрзо, сем газдаша, сви у соби поспаше. Кад наступи мркло доба ноћи, шкљоцну брава и на улазним вратима се појавише три лепе девојке у белом. То су биле сестре суђенице, које су дошле да новорочету судбу досуде. Најстарија међ њима рече:

– Како у овој кући има много гладни уста и стално влада немаштина и сиромаштина, пресућујем да дете ома умре!

Средња беше нешто милостивија:

– У руке нек је кљакаво, у ноге бангаво, Шаторња је близу намастирима Никољу, Благовештењу и Вољавчи и имаће ди да просјачи и крпачи!

Чувши шта старије сестре досудише, најмлађа се насмеја и гласно каза:

– Дете да буде лепо ко ђурђевски дан, здраво ко дрен и дуговеко ко раст; да се ожени ћерком овог грамжљивог цимрије у ћошку и његов богатлук да наследи!

Потом, суђенице у трену несталоше.

Забечен, све ово је будан газдаш, блед ко крпа, у чуду слушо, и до зоре очи не склопи, домишљајући како да дете убије, и тако се ослободи нежељеног наследника. Ујутру, чим се отац и мајка избудише, кријући да има само нешто мало старијег сина и ћерку, закупи ји да новороче за скупе паре продају, које би, каже, посвојио и срећним учинио. При том, лепоречећи и обећавајући брда и долине, напомену да им је и без најмлађег већ подарено доста дечице, па ће моћи једно и њему, бездетном, да уступе. Отац, чешкајући се по глави, а мати плачући, дуго се мислише шта ваља чинити. Најпосле, кад газдаш одреши замотуљак у коме се засијаше сребрни бељаци и златни жутаци, пристадоше и дете бездушнику дадоше.

Раставши се од преварени родитеља, газдаш настави пут, гледајући од згоде до згоде где ће, на брзац узето дете, бацити. У том домишљању шта ће и како ће, домаче се и свог села. Пошто се дотле накањиваше а погодну прилику не нађе, повијено дете заврљачи у некакво ржаниште. И, ко да ништа не би, дође кући.

Али како Бог сваки рђавлук кажњава, чим се дан измаче, над сеоски атар се надви грдна вијорина и опачина. Од грома, који у кућни оцак удари, газдашу погибе синчић, а град сатре њиве, винограде, воћњаке и градине.

Преконоћ, бројне слуге, вабећи и прикупљајући од невремена заплашену и разбеглу стоку, у класалој ржаници, крај села, нађоше бачено мушкарче. Дете у највећој тајности својој колиби донеше, са осталом децом помешаше

и крстише Ржан! Стално ко сироче склањан и заклањан, рањен кобиљим и крављим млеком, израсте у лепог и виђе-ног момка. Са слугама настави и он да служи. Ту, Ржана виде газдашева ћерка и оцу се повери да само за њега оће да пође и ни за ког другог. Отац немаде куд, но ћерку миљени-цу удаде за слугу, о коме ни даље ништа не сазнаде.

Обистини се све што најмлађа суђеница оне ноћи рече.

Сивчевица

Сасвим давно, на једном пропланку између Кусатка и Ковачевца било велико насеље. У њему се срећно рађало и живело: увек богата и сетва и жетва, стока претицала. Све киптело од здравља и весеља, ни за какву се муку знало није.

Прође тако много лепих година, а онда ненадно, ко гром из ведра неба, пуче глас да у близини колера хара и пустош прави. Људи у насељу се грдно устрашише и устрчаше да болештини на пут стану, да је устукну. Док они тако тумараше од чаралице до врачаре, два брата близнака упрегоше у рало волове и кретоше у глуво доба ноћи да насеље укруг оборавају, морији унутра, преко разора да не даду. И само што га не уобручише, црче им један во. Колера тад пређе преко неузораног дела и поче народ да жање ко шеницу: најпре децу и старце, потом остале.

Ко узможе, побеже у поља и шуме, а ко не могаде да се креће, беше уморен на кућном прагу. Мртви осташе несахрањени; пси несрећнике вукли, развлачили и кидали.

Кад се преживели после годину дана збеговања назад вратише, затекоше огњишта у белу боцу зарасла и по свуд разбацане кости самрлих од колере. Видећи око себе пустош и смрт, наумише да напусте своје дојакошње станиште и задоме на здравијем месту. Под куће подметнуше ватру, болест засвагда да сажежу, траг утру.

Дуже се пламен до неба, недељама палеж тињо. Насеље се претвори у пепео, који ветар развеја свуд окол. Од њега земља поста сива па се отуд тај пропланак и назва Сивчевица.

Десимаћа

Чума ишла од места до места и све живо затирала.

Косила народ изреда, за собом пропас остављала. Мртви су кукачама извлачени и на гробља одвлачени, а многи покопани где и скончали: по пољима, баштама, гумнима, воћњацима, виноградима, украј путева и путељака.

Реткост била да се у неком селу чује како пето пева и пас лаје.

Људи се од ње бранили лековитим травама, канице настављали и око кућа опасивали, на авлијске капије кучиће првоштенце везивали. Са стоком у шуме и планине бежали, у колибама и рупама боравили, мазали се белим луком и катраном, пили сирће и ракију.

Слабе вајде од тог имало: чума убијала сваког ког стигла, помор правила; долазила кад је нико очекиво није.

Зађе зла и страшна болест да мори и у једном безименом селу поред реке Коњске. Свуд лежали људски лешеве, нису се могли ни избројати, а деца су мртве мајке сисала. Тад се многи сељани из страха од редње разбежаше, док најхрабрији брзо назад дођоше да виде има ли у селу ког живог. Вратише се и два брата сиротана да потраже своју добру маћу, која се у бежанији успут била изгубила.

Браћа се попеше на највише дрво и озго почеше да вичу:

Де си, маћа? Де си, маћа?

Нико се не одазва: чума им маћу, далеко било од нас, већ првог дана, сморила. А људи запамтили како су је пасторци тражили и селу наденуше име Десимаћа.

Прелазила чума овуда још неколико пута. Зато се житељи договоре да село раселе на друго, чистије и ветровитије место.

И тако се заснова данашњи Друговац.